

Andrzej Szmyt

(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW POLSKIEGO SZKOLNICTWA NA ZIEMIACH ZABRANYCH W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W SANKT PETERSBURGU

W dziejach Polski porozbiorowej termin Ziemie Zabrane, w powszechnym rozumieniu dotyczy terenów zagarniętych przez Rosję w trzech kolejnych rozbiorach, wraz z obwodem białostockim uzyskanym przez Rosję w wyniku traktatów terytorialnych w 1807 r., z wyłączeniem Królestwa Polskiego. Stąd też prawidłowo określenie to powinno się stosować w odniesieniu do czasów po Kongresie Wiedeńskim, kiedy terytoria zależne od Rosji dzielono właśnie na Ziemie Zabrane i tak zwane Królestwo Kongresowe. Tym niemniej, powszechnie używa się go także w odniesieniu do czasów wcześniejszych dla ziem zaboru rosyjskiego. Warto dodać, że tereny te często określano również terminem ziemie litewsko-ruskie, bądź też kresy wschodnie, ale w rozumieniu XIX-wiecznym (to jest bez Galicji). Należy jednak podkreślić, że z kolei Rosjanie określali je jako „ziemie odebrane”, bądź urzędowo (administracyjnie) jako Kraj Zachodni, albo gubernie zachodnie.

Na terenie Ziem Zabrzanych szkolnictwo stanowiło ważny aspekt życia codziennego Polaków pod obcym panowaniem. Było podstawowym przejawem walki o język i kulturę polską w warunkach niewoli rosyjskiej i niejako przejawem walki o przetrwanie. Co prawda — w porównaniu z innymi zaborami — na ziemiach litewsko-ruskich mieszkało najmniej ludności polskiej, nie przeszkodziło to jednak rozwojowi szkolnictwa polskiego na skalę niespotykaną w pozostałych dzielnicach, przynajmniej w trzech pierwszych dekadach XIX w., praktycznie do początku 1831 r.

Funkcjonowanie polskiego szkolnictwa na terenie zaboru rosyjskiego związane było z ukształtowaniem się nowoczesnego systemu oświaty w Rosji na początku XIX w. Należy przy tym dodać, iż odbywało się to przy dużym udziale Polaków i w oparciu o polskie doświadczenia i tradycje z czasów Komisji Edukacji Narodowej. Wszystko zaczęło się od momentu, gdy car Aleksander I, reorganizując administrację państwa w 1802 r., powołał pierwsze w dziejach Rosji Ministerstwo Oświaty. Na jego czele stanął, sprzyjający Polakom, syn kozaka z Ukrainy (z guberni czernihowskiej), hr. Piotr Bazylewicz (Wasylewicz)

Zawadowski. W 1804 r. utworzono Komisję Szkolną, w której skład weszli również Polacy — ks. Adam Jerzy Czartoryski i hr. Seweryn Potocki. Jednym z zadań Komisji było stworzenie podstaw prawnych dla nowego systemu oświaty, który niebawem miał obowiązywać w całym imperium. Organizacja szkolnictwa w Rosji, która wówczas została ustalona, w dużej mierze oparta była na wzorach Komisji Edukacji Narodowej, a głównym orędownikiem reform w tej dziedzinie był ks. A. J. Czartoryski, wówczas bliski współpracownik młodego cara. Sam projekt nowego systemu był natomiast dziełem księdza Hieronima Stroynowskiego, pierwszego rektora odnowionej Akademii Wileńskiej, funkcjonującej pod nazwą Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego. Można zatem powiedzieć, iż dzieje szkolnictwa polskiego na obszarze zagarniętym przez Rosję wiązały się przede wszystkim z działalnością osób, które dzięki zaufaniu cara i pozycji na dworze miały wpływ na jego decyzje.

Istotą nowego systemu, zgodnie zresztą z projektem księcia Czartoryskiego z 1803 r., był podział Imperium Rosyjskiego na sześć wielkich okręgów naukowych (szkolnych), tworzonych wokół uniwersytetów. Tym samym kierownictwo i nadzór nad szkołami spoczywało w rękach władz uniwersyteckich. Jeden z tych okręgów — Wileński Okręg Naukowy, którego najwyższą władzę stanowiła Kuratoria Wileńska, z Czartoryskim jako kuratorem na czele, swym zasięgiem obejmował niemal dokładnie ziemie zagarnięte przez Rosję w kolejnych rozbiorach, przynajmniej do 1810 r.¹ Jego cechą charakterystyczną był polski język wykładowy we wszystkich typach szkół. Była tam też najgęstsza sieć szkół na terenie imperium oraz najwyższy poziom nauczania.

*

Ze względu na swoją specyfikę i geopolityczne uwarunkowania w funkcjonowaniu szkolnictwa polskiego na Ziemiach Zabrzanych, a więc w ramach państwa rosyjskiego, jest rzeczą oczywistą, iż badanie jego dziejów na owym terenie wymaga poszukiwań w archiwach znajdujących się na obszarze byłego imperium, w tym głównie rosyjskich, a szczególnie w ostatniej stolicy carów St. Petersburgu. Tam bowiem przechowywane są w pierwszej kolejności dokumenty centralnych władz państwa z okresu przed rewolucją bolszewicką, w tym oświatowych. Składają się na nie m.in. dokumenty odnoszące się do poszczególnych okręgów szkolnych (naukowych) oraz szkół wszystkich szczebli, funkcjonujących na terenie Imperium Rosyjskiego. Do tego dochodzą dokumenty prywatne osób, w różny sposób powiązanych z systemem szkolnictwa w Rosji w owym czasie. Należy jednak podkreślić, iż część dokumentów do dziejów szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych znajduje się też w archiwach moskiewskich oraz

---

¹ W 1810 r. do Okręgu Wileńskiego przyłączono obwód białostocki, a w 1818 r. gubernia kijowska została przeniesiona do Charkowskiego Okręgu Naukowego. W 1824 r. gubernie witebska i mohylewska przeszły do Petersburskiego Okręgu Naukowego, a w 1829 r. do nowo utworzonego Białoruskiego Okręgu Naukowego. W 1831 r. do Okręgu Białoruskiego przyłączono też gubernie mińska, a do Okręgu Charkowskiego — wołyńską i podolską. L. Janowski, *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, Wilno 1923, s. 246; W Studnicki, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego: studium polityczno-historyczne*, Kraków 1906, s. 61; A. Szmyt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009, s. 48–49.

w archiwach i bibliotekach Litwy² i Ukrainy³. Mam tu przede wszystkim na myśli archiwa i biblioteki w Wilnie i Kijowie, gdzie przechowywane są cenne dokumenty dotyczące funkcjonowania szkolnictwa polskiego na Ziemiach Zabrzanych, szczególnie w odniesieniu do kuratorium Wileńskiego Okręgu Szkolnego i poszczególnych szkół. Tym niemniej zasoby petersburskie są o tyle cenne, że zawierają dokumenty centralnych władz oświatowych, na które składają się m.in. dokumenty wytworzone przez Ministerstwo Oświecenia Publicznego (od 1817 do 1824 r. Ministerstwo Spraw Duchownych i Oświecenia Publicznego), przez poszczególne szkoły Kuratorii Wileńskiej, sam Uniwersytet Wileński, jak i osoby związane z ówczesnym systemem oświaty.

Najważniejsze archiwalia dotyczące spraw związanych z edukacją (i największą ich ilość), które w okresie funkcjonowania polskiego szkolnictwa na terenie imperium dotarły do Petersburga, można odnaleźć w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w St. Petersburgu⁴. Do badań nad dziejami oświaty polskiej na terenie Ziem Zabrzanych w archiwum tym szczególnie wartościowe zbiory dokumentów znajdują się w następujących zespołach archiwalnych: fond 732 — Главное управление училищ МНП, zawierający akta Głównej Dyrekcji Szkół Ministerstwa Oświecenia Publicznego, fond 733 — Департамент народного просвещения, w którym są dokumenty Departamentu Oświecenia Publicznego, wchodzącego w skład Ministerstwa Oświecenia Publicznego, a od roku 1817 — Ministerstwa Spraw Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵, zawierające materiały dotyczące Wileńskiego Okręgu Naukowego oraz Kijowskiego Okręgu Naukowego, fond 734 — Ученый комитет МНП, a w nim akta dotyczące szkolnictwa z lat 1817–1831, oraz fond 735 — Канцелярия министра народного просвещения zawierający dokumenty Kancelarii Ministerstwa Oświecenia Publicznego z lat 1824–1837. Warto również zwrócić uwagę na fond 14 — Канцелярия Н. Н. Новосельцева, w którym są dokumenty osobiste i służbowe z kancelarii kuratora Mikołaja M. Nowosilcowa. Zespoły te zawierają przede wszystkim urzędowe dokumenty i rozporządzenia oraz korespondencje naczelnych władz oświatowych Imperium Rosyjskiego⁶.

Nieporównywalnie mniej materiałów do interesującego nas tematu możemy znaleźć w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej, dawnej Państwowej Bibliotece Publicznej Sałtykowa-Szczedrına. Badając szkolnictwo polskie na Ziemiach Zabrzanych należy przede wszystkim zwrócić uwagę na zespół (fond) nr 18, tak zwany Fond Anastasiewiczza, w latach 1803–1810 sekretarza ks. Adama Jerzego

² W Wilnie są to Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (Lietuvos valstybės istorijos archyvas) i Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto biblioteka).

³ W Kijowie są to Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy (Центральний державний історичний архів України), Biblioteka Narodowa Ukrainy (Національна бібліотека України) i Archiwum Miasta Kijowa (Державний архів м. Києва).

⁴ Российский государственный исторический архив (dalej: РГИА), zob. <http://fgurgia.ru> <dostęp: 2017-11-15>.

⁵ РГИА, ф. 733, Департамент народного просвещения в составе Министерства духовных дел и народного просвещения.

⁶ Dotyczy to m.in. zespołów (fondów) 736, Комитет об учреждении училищ взаимного обучения; 737, Комитет по устройству учебных заведений; 738, Комитет рассмотрения учебных пособий.

Czartoryskiego, Kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego⁷. Zespół ten zawiera 561 jednostek archiwalnych z lat 1755–1846⁸. Jest to jednak tylko część bogatego archiwum Wasilija Grigoriewicza Anastasiewicza, która się zachowała, bowiem 18 lat po jego śmierci księgozbiór i archiwum zostały w większości rozsprzedane⁹. Oprócz zbioru tworzącego omawiany zespół archiwalny, materiały po Anastasiewiczu, nie dotyczące jednak spraw polskiego szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych, znajdują się też w innych zespołach w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, a także w bibliotece i archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w St. Petersburgu.

Na podstawie szczegółowej analizy zespołu można stwierdzić, iż składa się on z kilku części tematycznych. Są to w kolejności katalogowej: materiały biograficzne (do biografii), w tym dokumentacja finansowa (sygn. 1); pamiętniki i dzienniki, w tym zapiski dzienne prowadzone od roku 1789 (sygn. 2) oraz dziennik i zapiski dzienne obejmujące lata 1809–1833 i 1841 r. (sygn. 3–7); różnego rodzaju publikacje (m.in. artykuły) oraz materiały do ich przygotowania (sygn. 8–33). Zasadniczą część zespołu stanowi korespondencja, w tym listy od Anastasiewicza do różnych osób, z lat 1803–1831 (sygn. 34–53), m.in. do Samuela Bogumiła Lindego, do Iwana I. Wysockiego i Mikołaja P. Rumiancewa. Jednak w tej części zbioru korespondencji przeważają listy przychodzące do Anastasiewicza, obejmujące lata 1805–1841 (sygn. 54–143). Największą część pism przychodzących stanowią listy od Samuela Bogumiła Linde (łącznie 151 listów z lat 1822–1830; sygn. 110–114) oraz od Franciszka Rudzkiego (145 listów z lat 1810–1833; sygn. 121–123). Warto też zwrócić uwagę na listy Wasyla N. Karazina i Aleksandry W. Karaziny (razem 48 listów z lat 1807–1825; sygn. 83–84), Kazimierza Kontryma (74 listy z lat 1808–1823; sygn. 105–108), Szymona Malewskiego (40 listów z 1809 r.; sygn. 115–116) oraz Tadeusza Czackiego (1 list z 12 V 1811 r. — sygn. 100), Natana Glücksberga (jeden list z 30 VI 1818 r. — sygn. 102), Gustawa Olizara (3 listy z lat 1822–1823; sygn. 117), Hieronima Stroynowskiego (4 listy z lat 1805–1806; sygn. 126) i Stefana Witwickiego (5 listów z 1835 r. — sygn. 130). Obszerny i chyba najcenniejszy zbiór w tej części zespołu stanowi korespondencja Hugona Kołłątaja, obejmująca ponad 600 listów z lat 1776–1789 (sygn. 144–314). W zbiorze tym, poza trzema listami Kołłątaja

⁷ Anastasiewicz Wasilij Grigoriewicz (ur. 28 II 1775 r. w Kijowie, zm. 16 II 1845 r. w Petersburgu) — bibliograf, poeta, przewodnik. Do 1810 r. był starszym sekretarzem (*pismowoditelem*) kuratora Czartoryskiego. Potem pracował nadal w kancelarii kuratora (do końca 1818 r.). Był również pomocnikiem naczelnika Departamentu Praw Polskich i Małorosyjskich (1809–1816), redaktorem Komisji Ułożenia Praw (1817–1826), zajmując miejsce sekretarza hr. Mikołaja P. Rumiancewa (od 1817 r.). Redaktor czasopisma „Улей” (1811–1812), honorowy bibliotekarz Cesarskiej Biblioteki Publicznej (od 1817 r.). W końcu 1820 r. został cenzorem Głównego Komitetu Cenzury, a w 1830 r. został odwołany z wszelkich funkcji. Był jednym z pierwszych bibliografów w Rosji. Zob. *Русский биографический словарь*, т. 2, Санкт-Петербург 1900, с. 101–102; <http://www.nlr.ru/manuscripts/fondy/poisk-fondov#1> <dostęp: 2017-11-15>.

⁸ Inwentarz zespołu (fondu) 18, Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (dalej: РНБ), ф. 18, Анастасевич Василий Григорьевич. Опись фонда, Санкт-Петербург 1994, s. 1–72; <http://www.nlr.ru/manuscripts/images/Docum/Opisi/18.pdf> <dostęp: 2017-11-15>.

⁹ Wersja oryginalna tej informacji brzmi następująco: „Огромный архив Анастасевича в основном погиб, а разрозненные его части сохранились в различных рукописных собраниях”, zob. inwentarz zespołu (fondu) 18, s. 3.

z 1786 r. (sygn. 144–146), znajduje się głównie korespondencja przychodząca (łącznie 455 listów), w tym od matki Marianny Kołłątajowej (12 listów), od brata Jerzego Kołłątaja, biskupa łuckiego Kacpra Cieciszowskiego, Joachima Gintowt-Dziewałtowskiego (26 listów), Antoniego Gruszeckiego, Franciszka Salezego Jezierskiego, Kajetana Kickiego, Sebastiana Kownackiego (24 listy), Karola Maurycego Lelewela (ojca Joachima — 23 listy), Jacka (Hiacynta) i Stanisława Małachowskich (13 listów), Kazimierza Daniela Narbutta, Adama Naruszewicza, Feliksa Oraczewskiego (6 listów), Onufrego i Piotra Ożarowskich (10 listów), Grzegorza Piramowicza (17 listów), Marcina Poczobutt-Odlanickiego (5 listów), Stanisława Augusta Poniatowskiego (1 list), Antoniego Popławskiego (7 listów), Ignacego Potockiego (4 listy), Antoniego Sadowskiego (13 listów) oraz Stanisława Sołtyka, Franciszka Stefańskiego, Jana Krzysztofa Szembeka, Michała Walewskiego i wielu innych nieustalonych nadawców¹⁰.

W zespole Anastasiewicza znajdują się też materiały innych osób zgromadzone przez sekretarza kuratora Czartoryskiego, które obejmują łącznie 248 sygnatur (sygn. 315–562)¹¹. Są to materiały biograficzne i gospodarcze¹², różnego rodzaju prace innych osób¹³ oraz — najliczniejsza w tej części zespołu — korespondencja z osobami związanymi z Ziemiami Zabranymi (sygn. 344–562)¹⁴, w tym list biskupa Cieciszowskiego na temat opieki nad szkołami, nieznane wcześniej 31 listów wizytatora szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej Tadeusza Czackiego do Adama Jerzego Czartoryskiego (sygn. 369), 5 listów profesora Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu Alojzego Osińskiego do Czartoryskiego (sygn. 456), 51 listów pierwszego rektora Uniwersytetu Wileńskiego Hieronima Stroynowskiego do kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego (sygn. 510), 19 listów profesorów Jana i Jędrzeja Śniadeckich do różnych osób (sygn. 502–504) oraz 58 listów Hieronima Stroynowskiego do różnych osób (sygn. 509–511). W zbiorze Anastasiewicza są także pojedyncze listy, m.in. profesora Uniwersytetu Wileńskiego Marcina Poczobutt-Odlanickiego, ks. Janusza Sanguszki, Michała Sobańskiego i innych.

Najwięcej informacji odnoszących się do spraw oświatowych znajdziemy w przedstawionym wyżej zbiorze korespondencji, zgromadzonym w zespole Anastasiewicza. Szczególnie należy tu wyróżnić listy Franciszka Rudzkiego pisane w języku polskim do rządcy kancelarii kuratora z Krzemieńca w okresie od 8 V 1810 do 8 XII 1816 r. oraz listy wizytatora Tadeusza Czackiego i rektora Stroynowskiego do Adama Jerzego Czartoryskiego¹⁵. Czacki pisał do księcia kuratora w języku polskim z Warszawy, Łucka, Porycka i Petersburga, w okresie od 26 III 1803 do 4 VI 1807 r., a więc w pierwszych latach funkcjonowania Wileńskiego Okręgu Naukowego. Jak wspomniano, ów zbiór liczy w sumie 31 listów, które obejmują 33 strony. W liście z Warszawy Czacki tak pisał o objęciu obowiązków wizytatora:

¹⁰ РНБ, ф. 18, спр. 144–314; zob. inwentarz zespołu (fondu) 18, s. 28–47, <http://www.nlr.ru/manuscripts/images/Docum/Opisi/18.pdf> <dostęp: 2017–11–15>.

¹¹ Tamże, inwentarz zespołu (fondu) 18, s. 42–72 (Материалы других лиц).

¹² Tamże, s. 42 (Биографические и хозяйственные материалы).

¹³ Tamże, s. 42–46 (Работы).

¹⁴ Tamże, s. 46–72 (Переписка).

¹⁵ РНБ, ф. 18, спр. 121, с. 1–93; спр. 369, с. 1–33; спр. 510, с. 1–51.

przysłaną mi instrukcję kazałem przetłumaczyć, bo jest w języku mało mi znanym. Niektóre zapytania umieszczam w liście do Ks. Stroynowskiego. — — Pierwsze doniesienie o pełnieniu poruczonych mi obowiązków przesłałem JOWX Mości Dobrodziejowi. Szczęśliwie porobiłem przygotowania w Guberni Wołyńskiej, kilka listów, o które w doniesieniu moim proszę najpiękniejsze zjedna skutki. — — Śniadecki, Scheidt i wielu innych chce porzucić Gallicją, a do nas się przenieść. Tak ważnego nabytku opuszczać zdaje mi się nie można¹⁶.

W kolejnych listach do Czartoryskiego Czacki pisał o wyborze Krzemieńca na siedzibę Gimnazjum Wołyńskiego, o kolekcji króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i zamiarze rektora Stroynowskiego zakupienia jej dla Uniwersytetu Wileńskiego, o funduszu Lerneta¹⁷, otwarciu gimnazjum w Krzemieńcu, wyrażając przy tym wdzięczność za dotychczasową pomoc. Pisał również o konieczności uwolnienia miasta od stacjonującego wojska. W innych listach informował, iż stosownie do życzenia Stroynowskiego, pertraktował z Janem Śniadeckim, aby ten przeniósł się do Wilna. Prosił też kuratora o wsparcie w sprawie przekazania starostwa krzemienieckiego na rzecz Gimnazjum Wołyńskiego, podając jednocześnie informację na temat jego stanu posiadania (wykaz wsi i liczba „dusz”). Pisał też o goszczeniu w swoim domu w Porycku prof. Jana Śniadeckiego i — przy okazji — wyrażał zadowolenie z faktu podjęcia się przez uczonego rektorowania w Wilnie. Poinformował też księcia o wyjeździe ze Śniadeckim do Krzemieńca („niech pozna ten Instytut, który jego podlegać ma władzy”). Wychwalając zalety Jana Śniadeckiego, Czacki pisał, że „spełniły się moje życzenia, macie skarb, nie wypuszczajcie go”¹⁸. Znamienne były też jego słowa dotyczące Nowosilcowa, w których dał do zrozumienia, że dopóki będzie on sprawował urząd, dotąd „nie będziemy bezpieczni”¹⁹.

Rektor Stroynowski w swoich listach do Czartoryskiego wiele uwagi poświęcił bieżącym sprawom Uniwersytetu Wileńskiego. Pisał o tworzeniu tam nowych kierunków, medycyny i nauk weterynaryjnych, rozvodził się na temat przyjazdu prof. Józefa Franka z Wiednia, o przygotowywanym raporcie dotyczącym uczelni wileńskiej, pisał też o raportach i projektach Czackiego, o pozyskiwaniu profesorów dla uniwersytetu itp. W liście z 10 IV 1804 r. pisał na temat opinii uniwersytetu o szkołach wydziału:

byłaby skończona gdyby nie przerwało tych prac czytanie i rozważania raportów i projektów Czackiego, które mnogością szczegółów, gatunkiem wyobrażeń, wzniosłych zdań i prawideł długo zatrudniły, trzeba było wprzód poznać i rozebrać myśli Czackiego względem tegoż przedmiotu²⁰.

¹⁶ PHE, ф. 18, спр. 369, с. 2–3.

¹⁷ Fundusz Lerneta został utworzony z zapisu sumy 37500 rbs dokonanego przez dr. Jana Lerneta na rzecz Gimnazjum Wołyńskiego. Z funduszu tego najlepsi uczniowie szkoły otrzymywali stypendium na wszystkie etapy edukacji; zob. A. Szmyt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009, s. 171–172.

¹⁸ PHE, ф. 18, спр. 369, л. 19, 23–23v.

¹⁹ Tamże, k. 29. Mikołaj Nowosilcow sprawował wówczas kilka urzędów, m.in. senatora, jednego z sekretarzy cara, kuratora Petersburskiego Okręgu Naukowego i członka Głównego Zarządu Szkół.

²⁰ PHE, ф. 18, спр. 510, с. 20–21v. Zob. tamże, k. 2, 5–5v, 9–18v.

Franciszek Rudzki w swoich listach pisanych z Krzemieńca do Anastasiewicza najwięcej uwagi poświęcił bieżącym sprawom związanym z funkcjonowaniem Gimnazjum Wołyńskiego. Informował adresata o śmierci dyrektora Józefa Czecha, pisał o funkcjonowaniu Komisji Sądowej Edukacyjnej, na temat wizyty Malewskiego w Krzemieńcu, o biografii Czackiego autorstwa Alojzego Osińskiego, rejestrze numizmatów znajdujących się w zbiorach krzemienieckich itp. Polecał też Anastasiewiczowi książki do przeczytania, pisał o nominacji gen. Józefa Zajączka na namiestnika Królestwa Polskiego oraz o słowniku Samuela Bogumiła Lindego. W swych listach dużo miejsca poświęcił Tadeuszowi Czackiemu, głównie w kontekście śmierci wizytatora. Informując o tym Anastasiewicza, tak pisał:

W rozpaczy jestem..., że Czackiego już nie ma! Tak jest. Czacki w dniu 8 t.m. w Dubnie po lekkiej słabości niespodziewanie żyć przestał. Byłeś Panie jednym z małej grupy osób, które prawdziwa wartość tego Meża znały... Zatem, że strata jego jest nie tylko dla tych co go szanowali, co mu byli obowiązani²¹.

Skupiając się na badaniu polskiego szkolnictwa na terenie Ziemi Zabrzanych w pierwszych dekadach XIX w., poza omówionym wyżej zespołem Anastasiewicza, w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w St. Petersburgu warto jeszcze zwrócić uwagę na inne dokumenty odnoszące się do powyższej problematyki. Należy tu przede wszystkim wymienić fond 550, a w nim sygnatury F.XVIII 3/1, 3/2, 2/1 i 2/2. Jest to księga pism przychodzących do kancelarii kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego ks. Adama Jerzego Czartoryskiego, z pierwszych lat jego działalności na tym stanowisku, np. teczka 3/1 obejmuje lata 1803–1804, natomiast teczka 3/2 — lata 1805–1810. Można tam znaleźć zarówno rejestr pism przychodzących, jak i opisy ich zawartości. Przykładowo, znajdują się tam rejestry i opisy pism do wizytatora Czackiego na temat szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, w tym Liceum Krzemienieckiego (Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu), dotyczące m.in. organizacji szkoły, zatrudnienia dyrektora Józefa Czecha, funduszy szkolnych i podreęczników. Znalazły się tam też rejestry listów od ministra Piotra W. Zawadowskiego²². Z kolei w jednostce o sygnaturze F.XVIII.3/2 są pisma kierowane do uniwersytetu, dotyczące Tadeusza Czackiego, w tym zatwierdzenia go na stanowisko wizytatora na kolejne lata i przekazania mu środków na zakup w Paryżu sprzętów do gabinetu fizycznego. Są też informacje o zakupie minerałów do szkoły krzemienieckiej, o ustanowieniu Szkoły Geometrów przy Gimnazjum Wołyńskim oraz wysyłaniu uczniów za granicę, plany lekcji i raporty Czackiego o stanie szkół. Dalej zarejestrowane są pisma Czackiego i Aleksandra Mickiewicza do ministra Zawadowskiego, pisma Czackiego dotyczące instytutu głuchoniemych, a także pismo od Zawadowskiego dotyczące „uwolnienia” Krzemieńca od stacjonowania wojsk²³.

Badając dzieje oświaty na Ziemiach Zabrzanych warto też przejrzeć sygn. F.XVIII.2/1 — Protokół posiedzeń Rady i Rządu Imperatorskiego Wileńskiego

²¹ РНБ, ф. 18, спр. 121, с. 18.

²² РНБ, ф. 550, F.XVIII.3/1, Журнал входящих бумаг по канцелярии попечителя Виленского Университета и его округа за 1803 и 1804 годы, с. 1–52; F.XVIII.3/2, Журнал [...] за 1805–1810 годы, с. 1–66.

²³ РНБ, ф. 550, F.XVIII.3/2, с. 1об.–66.

Uniwersytetu za drugie półrocze 1817 r. Są to kopie protokołów posiedzeń, począwszy od posiedzenia nr XLVII z 2 VII 1817 r. Dowiadujemy się z nich, że posiedzenia zwyczajne odbywały się średnio co trzy dni, ale poza tym sporadycznie zwoływano też posiedzenia nadzwyczajne²⁴. W księdze są rejestry protokołów z posiedzenia rad poszczególnych wydziałów, począwszy od Wydziału Fizyczno-Matematycznego. Rejestr prowadzony jest do karty 375v, choć brakuje numeracji wielu z nich, na przykład po karcie drugiej następuje karta 10, a potem dopiero karty 30, 50, 70 itd.²⁵ Kolejna sygnatura — F.XVIII.2/2 zawiera kopie protokołów posiedzeń Rady i Rządu Uniwersytetu za pierwsze półrocze 1818 r. (od 4 I 1818 r.). W tym przypadku mamy również do czynienia z dowolną numeracją kart, najczęściej prowadzonej co dziesięć kart. Całość zamyka się numerem karty 470v.²⁶

Należy przypuszczać, iż w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w St. Petersburgu może znajdować się jeszcze wiele nieodkrytych, a tym samym, niezbadanych materiałów źródłowych odnoszących się do dziejów polskiego szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych. Podobnie jest zresztą z innymi polonikami, przechowywanymi w bibliotekach i archiwach rosyjskich. Mogą to być bowiem materiały rozsiane w różnych zespołach, które niekoniecznie muszą odnosić się do spraw oświatowych. Stąd też natrafienie na nie często bywa dziełem przypadku.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że w przeciwieństwie do Archiwum Historycznego, w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej nie wolno fotografować, ani też kopiować dokumentów, nawet za opłatą. Stanowi to duże utrudnienie w korzystaniu z zasobów biblioteki, wymaga bowiem żmudnej pracy wyłącznie na miejscu.

---

²⁴ РНБ, ф. 550, F.XVIII.2/1, Копии из заседания Правления Виленского Университета за 2 половину 1817 г., с. 2–71.

²⁵ Тамże, к. 375v.

²⁶ Тамże, к. 470v.

Andrzej Szmyt, Source materials for history of Polish education on the territory of Western Krai in collections of the National Library of Russia in St Petersburg

Summary

Due to geopolitical conditions, Polish educational system in Western Krai was dependent on the Russian Empire. It is immediately obvious that research of this issue must involve the archives on the territory of the former Russian Empire, especially in the last capital of the tsar's country — Saint Petersburg. Historical records stored there are valuable, as they include documents of the central educational authority. The most significant archives related to schooling are preserved in the Russian State Historical Archive in St Petersburg. National Library of Russia holds incomparably fewer documents. When undertaking research of Polish education in Western Krai, it is necessary to reach out for fond 18 — so called Anastasiewicz Fond. Anastasiewicz, in 1803–1810, was the secretary of prince Adam Jerzy Czartoryski, the chief education officer of the Vilnius Academic District. The fond contains 561 archival units (archival reference numbers — works) pertaining to years 1755–1846. The Anastasiewicz Fond comprises diaries, notes, his own works, collected records, poems, and most of all, correspondence containing the most information about educational matters. Another important fond of the National Library of Russia in St Petersburg, deserving attention, is fond 550, archival reference numbers F.XVIII 3/1, 3/2, 2/1 and 2/2. This unit is the book of incoming letters of the registrar's office of prince Adam Jerzy Czartoryski. The documents are related to his early activity as the chief education officer of the Vilnius Academic District. It has to be assumed that many undiscovered historical records concerning the history of Polish education on the territory of Western Krai still remain in the National Library of Russia in St Petersburg.

Słowa kluczowe: źródła, XIX wiek, szkolnictwo polskie, Ziemie Zabrane, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu

Keywords: historical sources, 19th century, Polish education, Western Krai, the National Library of Russia in St Petersburg